

שלוש הערות בעניין התכלת

הקדמה

- א. 'מראה שני שבה'
ב. דעת הרמב"ם על התכלת והחילזון
ג. תכלת אינה הידור מצוה אלא מצוה

הקדמה

זכיתי להתחיל לקיים מצות תכלת לאחר ששמעתי הרצאה מפי ד"ר ישראל זיידרמן ביום עיון ב'היכל שלמה' בחול המועד פסח בשנת תשנ"ד, שבעקבותיה השתכנעתי שהארגמון קהה הקוצים (*murex trunculus*) הוא הוא החילזון שממנו ייצרו את התכלת בימי קדם. הגל הראשון של מקיימי המצוה החל כמה שנים קודם, ומאז רבו מטילי התכלת בציציותיהם. עמותת 'פתיל תכלת' מספקת כיום לכל דורש ציציות ובהן חוטי תכלת הצבועים בנוזל המופק מחילזון הארגמון בשיטה התואמת את המתואר בתלמוד, ובהתאם לשיטות הקשירה השונות. ספרות הלכתית רבה וענפה התפרסמה בתחום, וכל הרוצה יכול להעמיק בה. הנושא עולה כפעם בפעם גם בכנסים תורניים למיניהם. לאחרונה, בחודש מנחם אב תשע"ח, התקיים בירושלים כנס של עמותת 'מטמוני ארץ' - עמותת חרדית העוסקת בחשיפת תחומי דעת תורניים והנגשתם לציבור, ובו הוקדש מושב מעניין וחשוב לחידוש התכלת בימינו, שכלל הדגמה חיה של ייצור תכלת.

במאמר זה אעיר שלוש הערות בעניין התכלת שכמדומני לא נאמרו עוד, או שלא נאמרו בבהירות מספקת עד היום.

אוצר החכמה
13676

א. 'מראה שני שבה'

אחד הדברים שעייב במשך שנים את חידוש קיום מצות התכלת היה הגוון שהתקבל בניסיונות הראשונים להפיק את התכלת מן החילזון. הרב הראשי הגרי"ה הרצוג זצ"ל בעבודתו הגדולה על התכלת ובמאמריו בנושא שלל את התכלת של האדמו"ר ר' חנוך הניך ליינר זצ"ל מראדזין, שזיהה את חילזון התכלת עם הדיונון. הצבע הכחול שהפיקו בראדזין מן הדיונון היה למעשה הצבע שנקרא 'כחול פרוסי', צבע שנתגלה לפני כשלוש מאות שנה, שבחימום של מאות מעלות אפשר להפיקו מכל חומר אורגני. לעומת זה הביא הרב הרצוג ראיות מן הממצאים הארכיאולוגיים ומדברי מחברים קדמונים שהחילזון הימי *murex trunculus* הוא חילזון התכלת,

שממינים דומים לו מופק צבע הארגמן. ואולם ניסיונות להפיק את התכלת באופן הקרוב ביותר למתואר בגמרא (מנחות מב, ב) יצרו צבע סגול, ולא כחול. הרב הרצוג נואש מן הניסיונות להפיק תכלת מן הארגמן, והכריע מספק לטובת חילזון היִנְטִינָה, שהוצע כזיהוי לחילזון התכלת בחצי הראשון של המאה הי"ט על ידי המלומד הגרמני וילהלם גזניוס. ואולם ניסויים נוספים שנעשו במשך השנים הראו שהינטינה מפיקה צבע שאינו נקלט באופן יציב בצמר, וגם אין ידוע על שימוש בה לצביעה בתקופות קדומות, בניגוד לארגמן.

עברו עשרות שנים, וניסוייו של פרופ' אוטו אלסנר ממכון שנקר שברמת גן פתחו שוב את הפתח לחידוש המצוה. הוא גילה שהניסויים בארגמן שהרב הרצוג הסתמך עליהם נכשלו, והתוצאה שלהם הייתה צבע סגול, מפני שהם נעשו במקום סגור. הניסיון הראה שחשיפה לאור השמש בעת הכנת הצבע מפיקה צבע כחול יפה הדומה לרקיע בטהרתו, צבע שהוא גם עמיד ביותר, ושהערמות הענקיות של קונכיות חילזון הארגמן שנתגלו בחופי הים התיכון מחיפה ועד סולמה של צור ובחופי הלבנון אכן מלמדות שהכנת התכלת נעשתה כנראה תחת כיפת השמים. בעקבותיו באו מחקריהם ועבודותיהם של ד"ר ישראל זיידרמן, ד"ר ברוך סטרמן, ר' יואל גוברמן, הרב אליהו טבגר ואחרים. מאוחר יותר התברר שגם תהליך של אידוי או חימום מאפשר תוצאה דומה. לתגליות אלה יש הסבר כימי שאינו מענייני במאמר זה.

ממצאים אלו, שלא היו ידועים מאז שנשכחה דרך ייצור התכלת אחר תקופת התלמוד ועד לעשורים האחרונים, יכולים לעניות דעתי ללמדנו פשוט חדש בסוגיית התכלת במסכת מנחות (מב, ב):

אמר ליה אביי לרב שמואל בר רב יהודה, הא תכילתא היכי צבעיתו לה, אמר ליה מייתנין דם חילזון וסמנין ורמינן להו ביורה [ומרתחין ליה], ושקלינא פורתא בביעתא וטעמינן להו באודרא, ושדינן ליה להווא ביעתא וקלינן ליה לאודרא. שמע מינה... טעימה פסולה... משום דבעינן צביעה לשמה. כתנאי, טעימה פסולה משום שנאמר כליל תכלת דברי ר' חנינא בן גמליאל, רבי יוחנן בן דהבאי אומר אפילו מראה שני שבה כשר משום שנאמר ושני תולעת.

רב שמואל בר רב יהודה היה מן ה'נחות' שהביאו מתורת ארץ ישראל לבבל בדורו של אביי. ייצור התכלת נעשה בחופים הצפוניים של ארץ ישראל, ומשם הגיעה התכלת גם לבבל. ה'טעימה' היא בדיקה של כמות קטנה מתוך החומר היקר בחתיכת צמר קטנה כדי לוודא שהחומר נותן צבע מתאים¹, וכיון שהצביעה צריכה להיות לשם

1 רש"י שם; רמב"ם, ציצית פ"ב ה"ג. זהר עמר (הארגמן: פורפורה וארג'ואן במקורות ישראל ועוד בירורים בענייני התכלת, הר ברכה תשע"ד, עמ' 132), בהסתמך על ייצור אינדיגו בחברות פרימיטיביות בימינו, משער שמדובר בטעימה של ממש, בפה, כדי לעמוד על רמת החמיצות

מצוה - הכמות הקטנה שנלקחה לבדיקה והגיזה שנצבעה בה, שלא נעשו לשם מצוה, אסורים בשימוש לציצית, ואם יחזור וישפוך את הצבע ששימש לניסיון לתוך היורה יפסול את כולה. הגמרא מביאה ברייתא שבה לפי פירוש הראשונים (רש"י כאן, ורבנו הלל והראב"ד ובעקבותיו המיוחס לר"ש על תורת כהנים מצורע סוף פרשה א) נחלקו תנאים אם אכן ה'טעימה' פסולה. ר' חנינא בן גמליאל אומר שכל הנצבע בכל פעם צריך להיות לשם תכלת משום שנאמר "כליל תכלת", ואילו ר' יוחנן בן דהבאי אומר שאף צביעה שנייה "שכבר נצבע בה צמר אחר וזה השני" (לשון רש"י) כשרה. את זאת לומד ר' יוחנן בן דהבאי מן הלשון "ושני תולעת" - הוא דורש את 'תולעת' על החילזון, ורואה בדרך דרש את "שני תולעת" כצורת סמיכות של 'שני'.

יש דוחק בפירוש זה. התלמוד כבר הקדים ואמר שהטעם שה'טעימה' פסולה הוא משום דבעינן צביעה לשמה, ואם כן צריך לומר שהדרשה "כליל תכלת" היא אסמכתא בעלמא, שנוספה לאחר שנאמר כבר הטעם האמיתי. מבחינה לשונית ועניינית קשה למצוא בצירוף 'כליל תכלת' את התוכן "שלא יהא דבר אחר צבוע בה מתחילתה" (רש"י), שהרי גם הצביעה הראשונה כולה תכלת. גם הלשון "**מראה** שני" בלשונו של ר' יוחנן בן דהבאי אינה מדוקדקת, והיה ראוי שיאמר 'צבע שני' או 'צביעה שנייה'².

לאור המציאות שהתוודענו אליה רק בדורנו ולא הייתה ידועה לראשונים, שהחילזון יכול להפיק תכלת מושלמת - אבל גם מראה נוטה יותר לאדום, כזה שאנחנו קוראים לו כיום 'סגול', אני רוצה להציע, אחר בקשת מחילתם של רבותינו הראשונים, לפרש אחרת את הסוגיא: אפשר לטעון שזה שטעימה פסולה משום דבעינן 'לשמה' הוא דין המוסכם על הכל, ומחלוקת התנאים היא האם צריך בכלל לעשות 'טעימה'. לדעת ר' חנינא בן גמליאל הצבע צריך להיות 'כליל תכלת', ולכן חובה לבדוק אותו ולראות אם כבר נחשף לשמש במידה מספקת (ובדיקה זו צריכה להיעשות בתשומת לב, שלא ייאסר שאר הצבע ושלא נשתמש בצמר פסול שאינו 'לשמה'). אבל ר' יוחנן בן דהבאי סובר שאף מראה שני שבה כשר (מתוך שסמך הכתוב תולעת שני לתכלת), דהיינו שגם צמר שהגוון שלו יהיה סגול למראה³ כשר הוא, ועל כן אין צורך ב'טעימה'. לפי פירוש זה פתיחת הבריתא "טעימה פסולה" היא כותרת המוסכמת על הכל, וההמשך "משום שנאמר כליל תכלת" וכו', מתייחס ל'טעימה' ולא ל'פסולה'. אפשר למצוא

של החומרים הנלווים לדם החילזון. אולם לעניות דעתי פירושם של הראשונים מוכח מסוגיית התלמוד: "מה טעם טעימה פסולה, משום דבעינן צביעה לשמה" (שם).

2 ברוב הלשונות יש הבחנה בין הלשון המתארת את הגוון הנראה לעין לבין זו המתארת את החומר שבו צובעים ופעולת הצביעה. באנגלית הראשון נקרא color והשני dye, בערבית הראשון 'לון' והשני 'בויה' או 'דהאן'. בעברית 'צבע' משמש בשני המובנים, אבל 'מראה' רק במובן הראשון.

3 שני שבתכלת, שילוב של חום-אדום של צבע השני וכחול של התכלת, כלומר צבע בגוון סגול.

בדברי חז"ל מקבילות למבנה כגון זה⁴. לפי זה נחלקו התנאים האם 'תכלת' בגוון סגול היא תכלת כשרה או לא.

בתורת כהנים (מצורע סוף פרשה א) יש מקבילה לסוגייתנו. הדברים שם קשים להבנה ואני מעדיף להניח אותם בינתיים ב'צריך עיון'⁵, אבל מכל מקום אפשר לראות מייד שהפסול של 'טעימה' מוזכר שם לאחר דברי יוחנן בן דהבאי, ומשמע שאין פסול זה תלוי במחלוקתו עם תנא קמא. ועוד, בכתב היד המעולה ביותר של הספרא (כתב יד וטיקן 66) וכן בקטע גניזה של הספרא "השני שבתולעת" מנוקד בקמץ, מה שמתאים להצעתנו דלעיל⁶.

4 שתי דוגמאות: א. מסכת שביעית (פרק א, א-ד) פותחת "עד אימתי חורשין בשדה האילן ערב שביעית" - אמירה שממנה משתמע שיש דין של תוספת שביעית בחרישת שדה האילן בסוף השנה השישית. אחר כך נכנסת המשנה לדיונים משניים בעניין זה: "איזהו שדה האילן", "אחד אילן סרק ואחד אילן מאכל"..., "היה אחד עושה ככר דבלה"..., "היו עשרה, מעשרה ולמעלה"..., וכאן אומרת המשנה: "שנאמר בחריש ובקציר תשבות... חריש של ערב שביעית שהוא נכנס בשביעית"; רק לאחר כמה דיוני משנה מגיעה המשנה לנמק את הדין היסודי שברישא. ב. "ולמה אמרו שתי שורות במרתף מקום שמכניסין בו חמץ. בית שמאי אומרים שתי שורות על פני כל המרתף ובית הלל אומרים שתי שורות החיצונות שהן העליונות" (משנה פסחים א, א). ההיגד הפותח הוא שדין שתי שורות במרתף נאמר רק במקום שמסתפקים ממנו ומכניסין בו חמץ ולא באוצרות יין ושמן, ואז חוזרת המשנה ומביאה את מחלוקת ב"ש וב"ה על טיבן של שתי השורות, ולא על ההיגד עצמו.

5 על הפסוק "ושני תולעת ואזוב" האמור בטהרת המצורע נאמר בספרא: "ושני, יכול פיקס, תלמוד לומר תולעת. אי תולעת יכול אחד מן הצבעים, תלמוד לומר ושני. הא כיצד, זו זהורית טובה. יוחנן בן דהבאי אומר, ושני תולעת שני שבתולעת. ומנין שאם טעמה פסול, תלמוד לומר ושני תולעת". פיקס הוא *φύκος* ביוונית, *fucus* בלטינית, צבע אדום המופק מן הצומח ומשמש לכחילת עיניים, וממנו בלשון חז"ל הפועל 'כוחלת ופוקסת' (המילה קיימת גם בעברית מקראית - "ותשם בפוך עיניה"; שמות של חומרים מיוחדים משמשים לעתים קרובות באופן דומה בשפות ממשפחות שונות). הקטע קשה להבנה. לכאורה יוחנן בן דהבאי חוזר על דברי תנא קמא, ואינו מתאים למה שנמסר בשמו בבבלי מנחות, ונראה לכאורה שיש כאן תרי תנאי אליבא דיוחנן בן דהבאי. גם הלימוד "ומנין שאם טעמה פסול תלמוד לומר ושני תולעת" אינו מובן. ראשונים ואחרונים הגיהו את הנוסח בכמה דרכים, ופירשו את המשפט באופנים שאינם עולים יפה בלשון (עיין רבנו הלל המכניס את ר' חנינה בן גמליאל מן הבבלי לספרא, הראב"ד ובעקבותיו המיוחס לר"ש הגורסים "ת"ל שני תולעת ואזוב מה אזוב בתחלתו אף שני בתחלתו", התורה והמצוה למלבי"ם המקדים את "ומנין שאם טעמה פסלה" לרישא לפני יוחנן בן דהבאי, ור' ברוך אפשטין בתורה תמימה המעתיק את הקטע בדילוג על יוחנן בן דהבאי), אך עדי הנוסח המרובים אינם מאשרים אף אחת מההגהות. מקבילה נוספת שיש לה זיקה לסוגיא שלנו ואינה קלה להבנה היא בספרי וספרי זוטא לפרשת חוקת מהדורת ח"ש האראוויטץ עמ' 156, 303 וראה הערותיו שם המסתיימות ב'צריך עיון', מ"י כהנא, קטעי מדרש הלכה מן הגניזה, ירושלים תשס"ה, עמ' 214; מ"י כהנא, ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, ד, ירושלים תשע"ה, עמ' 1009, המסיים אף הוא ב'צריך עיון נוסף'.

6 בפרק זה נעזרתי בידיעותיהם ובנסיונם של הרב אליהו טבגר, פרופ' זהר עמר ור' יואל גוברמן ולהם התודה.